

An aerial photograph of a fortified city, likely Tarragona, showing a river, a bridge, and a large urban area with a grid-like street pattern. The image is in black and white with a dark, grainy texture.

ATAC I DEFENSA DE LA REREGUARDA

Els bombardeigs franquistes
a les comarques de Tarragona
i Terres de l'Ebre
1936-1939

Ramon Arnabat i David Íñiguez

Cossetània Edicions

• Esquadra 11 – 3 •

ATAC I DEFENSA DE LA REREGUARDA

Els bombardeigs franquistes a les comarques
de Tarragona i les Terres de l'Ebre (1937-1939)

RAMON ARNABAT (URV) I DAVID ÍÑIGUEZ
amb la col·laboració de DAVID GESALÍ

Cossetània
EDICIONS

Recerca realitzada en el marc del Projecte 103.1/2011
subvencionat pel Ministerio de la Presidencia del Gobierno de España.

Han col·laborat en l'edició:

Primera edició: setembre del 2013

Editen:

Ministerio de la Presidencia
Grup de Recerca Consolidat ISOCAC – Universitat Rovira i Virgili
9 Grup Editorial / Cossetània Edicions

Ministerio de la Presidencia
www.mpr.gob.es

Grup de Recerca Consolidat ISOCAC – Universitat Rovira i Virgili
Avinguda Catalunya, 35 • 43002 Tarragona • Despatx 4.22 • Tel. 977559737
grupisocac@gmail.com • <http://isocac.blogspot.com.es>

9 Grup Editorial / Cossetània Edicions • C/ de la Violeta, 6 • 43800 Valls
Tel. 977 60 25 91 • Fax 977 61 43 57
cossetania@cossetania.com • www.cossetania.com

© dels textos: els autors
© de l'edició: els editors

Fotografia de la coberta:

Fotografia aèria del bombardeig de Tarragona el 25 de novembre de 1938
(Ufficio Storico della Aeronautica Militare de Roma)

Disseny i composició: Imatge-9, SL

Impressió: Gràfiques Moncunill, SL

ISBN: 978-84-9034-116-2

DL T 831-2013

DUES CIUTATS MÀRTIRS

Davant les ruïnes i els plànols, els amics tarragonins i reusencs tenen un posat adolorit, però serè. Alguns d'ells porten dol a la roba i a l'ànima. Viuen amb la vida a l'encant. Però es mantenen en el lloc de treball i d'honor, per donar exemple a tothom i per a servir al propi idealisme, el doble i insubornable idealisme català i republicà que es fon en un gran anhel de llibertat, més fort que el que els volta.

ANTONI ROVIRA I VIRGILI

La Humanitat, 28 d'agost de 1938

ALES NEGRES

*Han passat corbs d'acer
amb un xislet d'espants i de terror.
Han passat corbs, i tot l'espai
ha fet pudor
de mort i planys d'esglai.
Han passat corbs, genets apocalíptics,
que han fet un devesall de la ciutat.
Han passat corbs, com una torbonada
i tot ho han empestat
de cendres, de runes i misèria.
La gent ha clos el puny
quan han passat els corbs d'acer;
ha clos el puny, i una mirada
rabiüda ha encès d'odis el pit,
i amb un accent de veu acalorada
els negres corbs ha maleït.*

*Ha estat fugissera la volada
dels pirates covards;
han deixat caure dins l'ombra, la metralla,
i han fugit esperitats,*

*enllà, d'enllà de la muntanya
com si fossin dimonis empestats.
Han fugit lluny, les ales negres
que han envaït el nostre cel...
Han fugit com fugen les femelles,
deixant només un rastre de recel.*

*Han fugit dins la nit, perquè la llum
del dia els hi fa nosa.
Els corbs d'acer, pirates famolencs
de sang i vides innocents,
només amb la fosca són valents!
Han passat corbs d'acer
amb un xislet d'espants i de terror.
Han passat corbs, i tot l'espai
ha fet pudor
de mort i planys d'esglai.*

JOAN CID I MULET

Les ales del neguit
(Tortosa, 1937)

Índex

INTRODUCCIÓ.....	11
<i>Ramon Arnabat i David Íñiguez</i>	
GUERRA TOTAL, GUERRA AÈRIA, GUERRA CIVIL ESPANYOLA I BOMBARDEIGS.....	15
<i>Ramon Arnabat, David Gesalí i David Íñiguez</i>	
Guerra total i guerra aèria.....	15
La Guerra Civil Espanyola i els bombardeigs aeris	18
Les aviacions feixistes.....	20
La defensa activa i passiva de la rereguarda.....	28
Bombardeigs navals	31
Bombardeigs aeris.....	33
ELS INICIS, 1936-1937	37
<i>Ramon Arnabat i David Íñiguez</i>	
El trànsit aereonaval: 1936.....	38
Els serveis d'espionatge i els objectius de l'aviació feixista.....	44
Intents d'atac contra el port de Tarragona.....	64
El primer bombardeig: qui ataca Flix?.....	68
Els bombardeigs de març i abril.....	78
El primer bombardeig contra l'estació de ferrocarril de Sant Vicenç de Calders ...	88
Els bombardeigs contra Tarragona del mes de juny.....	92
Un estiu sagnant.....	98
Bombardeigs diürns i nocturns combinats.....	121
Els atacs als ponts de l'Ebre	135
L'onada d'atacs de desembre	139

ÍNDIX

DEFENSA ACTIVA I DEFENSA PASSIVA A LA REREGUARDA	153
<i>Ramon Arnabat i David Íñiguez</i>	
Defensar la rereguarda	155
Defensa activa	162
Defensa passiva.....	168
Refugis antiaeris	184
Primeres mesures defensives a les comarques de Tarragona i Terres de l'Ebre.....	192
Defensa activa a les comarques de Tarragona	214
La defensa de Tortosa	224
La defensa de Tarragona	236
La defensa de Reus	268
Visita al Camp de Tarragona.....	297
1938: L'ANY DEL TERROR (I)	301
<i>Ramon Arnabat i David Íñiguez</i>	
Reus: morts a palades	304
Atac als nusos de comunicacions i als ports de Tarragona.....	321
Atacs a les vies de ferrocarril i carreteres: l'estació de Sant Vicenç de Calders.....	330
1938: L'ANY DEL TERROR (II)	379
<i>Ramon Arnabat i David Íñiguez</i>	
Abril de 1938: els atacs a les capitals	381
Tortosa, "un cel enfosquit per les ales italianes"	392
Tortosa: 15 d'abril de 1938	405
Atacs contra Reus i Tarragona	417
Maig i juny: uns mesos tranquils	430
Juliol de 1938: l'activació del front sud de l'Ebre	445
1938: L'ANY DEL TERROR (III)	461
<i>Ramon Arnabat i David Íñiguez</i>	
L'Ebre, la batalla decisiva. Bombardeigs a la rereguarda.....	464
Els duríssims atacs al Priorat: Falset i Marçà.....	475
L'extensió dels bombardeigs a les estacions costaneres	523
"Nit de lluna plena, nit d'avions": l'atac contra el tren de Sant Vicenç.....	536
L'onada del 5 de novembre sobre Tarragona.....	552
El Perelló, devastat.....	569
La Legió Còndor contra les estacions i els aeròdroms tarragonins	577

ÍNDEX

QUAN TOT EL TERRITORI ESDEVÉ FRONT DE GUERRA	585
<i>Ramon Arnabat i David Íñiguez</i>	
La batalla per Catalunya	587
Els primers bombardeigs de la batalla de Catalunya	592
Les onades més grans d'“Isidros”	595
1939: l'inici de la fi	613
La Legió Còndor s'aboca al port de Tarragona	635
Els darrers atacs a les comarques tarragonines	659
CONCLUSIONS	665
<i>Ramon Arnabat i David Íñiguez</i>	
ANNEXOS	689
Annex 1. Cronologia dels bombardeigs a les comarques de Tarragona i Terres de l'Ebre	691
Annex 2. Víctimes dels bombardeigs franquistes a les comarques de Tarragona i Terres de l'Ebre	753
FONTS I BIBLIOGRAFIA	781

Introducció

El llibre que teniu a les mans és el resultat d'una laboriosa recerca històrica sobre els bombardeigs feixistes sobre les deu comarques de Tarragona i de les Terres de l'Ebre, durant la Guerra Civil Espanyola (1936-1939). Hem volgut aproximar-nos a aquesta qüestió des de dalt (dels que bombardejaven) i des de baix (dels que patien els bombardeigs i es defensaven), d'aquí el títol de *Atac i defensa de la rereguarda*. Perquè, malgrat estar relativament a prop del front, les comarques meridionals de Catalunya restaren com a rereguarda durant molts mesos, tot i que n'hi hagué que esdevingueren front a partir de la primavera de 1938. Hi havia, però, un altre front, menys visible, el que representava l'est del país, el litoral català vers l'illa de Mallorca dominada pels franquistes i des de la qual s'atacarà per mar i aire Catalunya.

Els bombardeigs aeris massius i continuats eren una novetat en les confrontacions bèl·liques; ni els ciutadans, ni l'exèrcit, ni les autoritats polítiques ni les militars estaven preparades per fer front a aquest tipus de guerra que, a més, consideraven poc probable. Malgrat tot, primer els canoneigs des del mar i després les bombes des de l'aire trasbalsaren la vida quotidiana de la gent que estava a la rereguarda catalana. A partir de l'hivern de 1936-1937, sense saber gaire bé perquè, els ciutadans de les comarques de Tarragona i de les Terres de l'Ebre, sobretot aquells que vivien al litoral o al prelitoral, van començar a veure com el perill venia del cel i les bombes queien sobre les seves cases, sobre les fàbriques, sobre els camps, sobre les carreteres, sobre les estacions i vies de ferrocarril...

A poc a poc, al llarg de l'any 1937 allò que començà a ser esporàdic va esdevenir quotidià, de manera que l'any 1938 fou un any de veritable terror per a la majoria de la població catalana en general, i de les comarques meridionals en particular. Ja no se sabia quan hi hauria atac aeri: al matí o al vespre, de matinada o al capvespre, o potser al migdia. Ni qui el protagonitzaria: bombarders pesants, bombarders lleugers, caces,

INTRODUCCIÓ

hidroavions...; ni tan sols si caurien bombes o metralla. El que era segur era que, tard o d'hora, serien ruixats de foc, en paraules d'Antoni Rovira i Virgili. Tot plegat generava, més enllà d'una corrua de morts i ferits i de destruccions materials, una situació d'angoixa permanent, sobretot entre aquells ciutadans que vivien a les ciutats més castigades pel feixisme com Reus, Tarragona i Tortosa.

La població de les comarques de Tarragona, igual que la catalana en general, junt amb les autoritats polítiques i militars, s'organitzà per defensar-se, per plantar cara a les agressions aèries feixistes. Així nasqué i es configurà la defensa activa que havia de detectar i neutralitzar els avions enemics (a càrrec dels militars) i la defensa passiva que, en cas de bombardeigs, havia de protegir la població civil (a càrrec de l'administració i els ciutadans). I ho féu partint quasi de zero.

En aquest estudi intentem presentar-vos aquestes qüestions, tot fent entenedor aquest episodi de la Guerra Civil Espanyola, mitjançant algunes claus que poden ajudar a clarificar el context general, la identificació dels objectius i el perquè dels atacs aeris. Els capítols segueixen un ordre cronològic i interrelacionen l'estudi minuciós i detallat dels atacs aeris amb el desenvolupament de la defensa activa i la defensa passiva desplegada amb l'objectiu de reduir els atacs i, sobretot, els seus efectes devastadors. Als annexos finals hi ha una síntesi dels bombardeigs franquistes, dia a dia, i una relació de les víctimes mortals a les comarques de Tarragona i de les Terres de l'Ebre.

Durant els darrers anys ha augmentat considerablement el coneixement local dels bombardeigs feixistes sobre Catalunya i, en menys mesura, sobre la defensa passiva.¹ L'atac i la defensa de la rereguarda a les comarques de Tarragona i de les Terres de l'Ebre també han merescut una atenció creixent.²

¹ El Penedès és una de les zones de Catalunya on actualment es disposa d'estudis més complets: Ramon ARNABAT, David ÍÑIGUEZ, Adrián CABEZAS i David GESALÍ: *El Penedès sota les bombes*. Valls: Cossetània, 2012; l'exposició "Els bombardeigs franquistes al Penedès, 1937-1939", comissariada per Ramon Arnabat, David Íñiguez i Daniel Sancho (2009), i el documental Ramon ARNABAT (dir.): *Els bombardeigs franquistes al Penedès. Història i Memòria*, Institut d'Estudis Penedesencs, 2011. Per Barcelona, Joan VILLARROYA: *Els bombardeigs de Barcelona durant la guerra civil (1936-1939)*. Barcelona: PAM, 1999; Joan VILLARROYA (dir.): *Tres dies de març. Imatges 1936-1939. Bombes sobre Barcelona*. Girona: El Punt, 2008, i Santiago ALBERTÍ i Elisenda ALBERTÍ: *Perill de bombardeig! Barcelona sota les bombes 1936-1939*. Barcelona: Albertí, 2004. Per Manresa, Joaquim ALOY i Pere GASSOL: *Bombes franquistes sobre Manresa. Els atacs aeris al final de la Guerra Civil (desembre 1938 – Gener 1939)*. Manresa: Ajuntament de Manresa, 2008. Per Granollers, AADD: *El bombardeig de Granollers*. Granollers: Ajuntament, 2008; a més d'una gran quantitat d'estudis locals que s'han publicat en revistes locals i comarcals.

² Per Tarragona disposem dels treballs de Francisco J. GONZÁLEZ HUIX: *El asedio aéreo de Tarragona 1937-1939*. Tarragona: Institut d'Estudis d'Estudis Tarraconenses Ramon Berenguer IV / Diputació de Tarragona, 1990, i de Lluís de SALVADOR i ANDRÉS: *Quan la mort venia del cel. Memòria dels bombardejos sobre Tarragona (1937-1939)*. Valls: Cossetània, 2009, i *Tarragona sota les bombes. Crònica d'una societat en guerra (1936-1939)*. Valls: Cossetània, 2005. Per Reus, disposem dels estudis d'Ezequiel GORT i Salvador PALOMAR: *Viure sota les bombes. Els bombardeigs a Reus 1937-1939*. Reus: Publicacions Municipals de Reus, 2010, i Ezequiel GORT: "Plegar els morts amb pales. Els bombardeigs del 21 i 24 de gener de 1938 sobre Reus", *Butlletí Informatiu de l'Arxiu Municipal de Reus*, núm. 15 (2008), p. 3-21; a més d'un munt d'articles publicats en revistes locals i de capítols de llibres més generals que s'aniran citant al llarg del treball.

INTRODUCCIÓ

Per poder conèixer a fons tots els aspectes que intervingueren en els bombardeigs aers i en les estratègies de defensa activa i defensa passiva durant la Guerra Civil Espanyola en general i en aquestes comarques en particular, s'ha realitzat una exhaustiva recerca de fonts documentals, orals i patrimonials, algunes de les quals inèdites. S'han consultat un gran nombre d'arxius locals i comarcals, nacionals, estatals i algun europeu, amb el propòsit d'ampliar els continguts d'una història que calia contextualitzar i reformular. I, sobretot, per evidenciar que l'estudi dels bombardeigs esdevé una qüestió complexa, en la qual intervenen moltes variables vinculades als atacants i als defensors: el factor humà i el material; l'econòmic, amb la disponibilitat de mitjans dels dos bàndols; les tàctiques i estratègies emprades; els tipus d'atacs i els seus objectius; les coordenades geogràfiques, temporals i espacials, etcètera.

Les principals fonts utilitzades durant la recerca han estat: les fonts bibliogràfiques i d'hemeroteca, les fonts iconogràfiques i les fonts documentals dels arxius locals i comarcals i dels arxius administratius i militars nacionals, estatals i europeus. Pel que fa a les fonts bibliogràfiques, s'ha fet un buidatge exhaustiu dels llibres, articles i altres escrits publicats o inèdits, referents a aquest tema i a aquestes comarques, així com a escala nacional i internacional, que citem al llarg del treball. D'altra banda, la consulta de diaris, setmanaris i altres publicacions periòdiques de l'època ha estat d'una gran utilitat per copsar els detalls de la tragèdia, però també per copsar les cultures i mentalitats del període que permeten entendre per què defensors i atacants de la rereguarda actuaven d'una manera o altra.

La consulta d'aquesta diversitat de fonts han permès conèixer la visió dels atacants i la dels defensors, i respondre a alguns dels interrogants plantejats. Els arxius militars (USAM, AHEA, AGMA, AGM...) disposen de grans fons amb informació sobretot dels atacants, però també dels defensors. Uns fons ingents i que no han estat investigats en la totalitat, i que a nosaltres ens han permès precisar moltes informacions i tancar diversos trencaclosques historiogràfics pel que fa als bombardeigs franquistes. Els arxius civils/administratius (ANC, CDMH, AHN, ACTE, AHDT, APT, AMR, AHCT, ACRE...) també serveixen una abundant documentació, directa i indirecta, sobre els bombardeigs, però, sobretot, sobre la defensa passiva i la defensa activa, i els comportaments socials de la població davant les agressions. Tant en uns com en els altres i a les grans biblioteques hem localitzat importants fons iconogràfics i hemeroteques que ens permeten veure la realitat des de baix (BNM, BPR-UB, URV, HMT, ADAR, CIARGA, fons d'imatges i hemeroteques dels arxius comarcals). Finalment, els arxius locals i comarcals ens permeten confrontar les visions des de dalt, amb les visions des de baix i abastar tot el territori objecte d'estudi. Hom pot veure el detall de les fonts consultades a les notes a peu de pàgina.

Volem agrair la col·laboració d'historiadors, arxivers i documentalistes en la nostra recerca, especialment a Jordi Piqué, de l'AHCT; Manel Güell, de l'AHDT; Ezequiel Gort, de l'AMR (ACBC); Montserrat Flores, de l'AMC; Nati Castejón, de l'ACBP;

INTRODUCCIÓ

Albert Curto, de l'ACBE; Gerard Mercadé, de l'ACRE; Montserrat Catalán, de l'AMTMP; Coia Escoda, de l'APT; M. Lourdes Prades, de la Biblioteca del Pavelló de la República-UB; Mercè Iglesias, de l'AJPI01TGN; Maria Àngels Rius, de la Biblioteca de Montserrat; Jaume Massó, de l'Institut Municipal de Museus de Reus; Lluís Balart, director del Museu d'Història de Tarragona; Salvador Palomar, de la Carrutxa; Jordi Pérez (historiador); Josep M. Grau Pujol (historiador); Blas Vicente (investigador); Àngel Sánchez (expert); Pedro Otiña (arqueòleg); Esteve Masalles, de la Biblioteca Pública de Tarragona, i tants d'altres, entre ells el personal dels diversos arxius, biblioteques i centres de documentació que hem consultat.

És en aquest context que volem emmarcar el present estudi, *Atac i defensa de la rereguarda*, on es reuneix per primera vegada en el conjunt de tot el territori format per les deu comarques meridionals de Catalunya els estralls i les conseqüències dels atacs aeris succeïts entre desembre de 1936 i gener de 1939. Així, doncs, la recerca en què es basa aquesta publicació ha tingut la voluntat d'endinsar-se en aquesta temàtica i anar més enllà d'un simple recompte de víctimes i edificis sinistrats a les comarques de Tarragona i les Terres de l'Ebre.

En un llibre d'aquestes característiques, amb moltes dades i dates, sempre hi ha algun error i és per aquest motiu que agraïrem als lectors que ens facin arribar els seus comentaris, esmenes o noves dades i dates que creguin convenients al web <http://www.bombardeigstarragona.com> o a l'adreça info@bombardeigstarragona.com.

RAMON ARNABAT I DAVID ÍÑIGUEZ
Tardor de 2012

Guerra total, guerra aèria, Guerra Civil Espanyola i bombardeigs

Per tal de comprendre correctament els bombardeigs sobre les comarques de Tarragona i de les Terres de l'Ebre, així com les estratègies desenvolupades per defensar-les, cal que introduïm, encara que sigui breument, el context en el qual s'insereixen. Hem reflexionat més a bastament sobre aquesta qüestió en altres treballs i ara tan sols volem acotar els elements que cal considerar per entendre l'atac i la defensa a la rereguarda durant la Guerra Civil Espanyola (1936-1939).³

GUERRA TOTAL I GUERRA AÈRIA

Durant la dècada dels anys vint i trenta del segle xx es desenvolupen noves teories sobre la guerra, alhora que l'aeronàutica en general i la militar, en particular, experimenta un gran desenvolupament. Pel que fa als nous conceptes de guerra, podem prendre com a exemple el que planteja el general alemany Erich Ludendorff: la *guerra total*, segons la qual quan un país entra en guerra, tot el país hi participa directament, sia al front, sia a la rereguarda, i, per tant, tot el país pot ser objecte d'atac.⁴ Pel que fa al desenvolupament de l'aeronàutica i al paper decisiu de l'aviació en les futures guerres, el teòric que va fonamentar millor les seves afirmacions va ser el militar italià Giulio Douhet. Segons ell, l'aviació militar, l'arma d'aviació autònoma, tindria un poder de

³ David GESALÍ i David ÍÑIGUEZ: "Aviació i guerra", R. ARNABAT i D. ÍÑIGUEZ (coord.): *Els Penedès sota les bombes. Crònica d'un setge aeri*. Valls: Cossetània, 2012, p. 15-108; David ÍÑIGUEZ i David GESALÍ: *La guerra aèria a Catalunya*. Barcelona: Rafael Dalmau, 2012; i R. ARNABAT (ed.): *Els refugis antiaeris de Barcelona. Criteris d'intervenció patrimonial*. Barcelona: MUHBA, 2013.

⁴ Erich LUNDENDORFF: *Conduite de la guerre et politique*. París: Berger-Levrault, 1922, i *Guerra total*, Buenos Aires: Pleamar, 1964.

974

La barbarie desencadenada por la aviación italogermana no logró abatir el temple de acero de los defensores y habitantes de Madrid. ¡Ni lo lograrán nunca!

Jefatura de Propaganda y Prensa del Ejército del Centro.

P. H. N. GUERRA CIVIL

241

Cartell de propaganda republicana contra els bombardejos sobre Madrid (BPR-UB).

destrucció tan gran que esdevindria el factor decisiu per guanyar les guerres del futur. A més, el desenvolupament de l'aviació militar comportaria la fi de la separació entre front i rereguarda: “Ya no pueden existir zonas en las que la vida pueda transcurrir en completa seguridad y con relativa tranquilidad. El campo de batalla ya no podrá estar limitado [...]. Ya no podrá subsistir una división entre beligerantes y no beligerantes.”⁵

Les teories de la guerra total i del paper de la guerra aèria no eren desconeguts pels catalans, ja que la premsa, fins i tot la comarcal, se n'havia anat fent ressò. En tenim un exemple, a la premsa periòdica del Baix Ebre, on es publiquen 23 notícies referents al general Ludendorff, entre 1915 i 1937, i destaca la que publicà *Lluita* amb motiu de la seva mort i on es recollen un seguit de sentències seves sobre la guerra: “Tot el país, homes, dones i criatures, són obrers de la guerra total o les seves víctimes. [...] La guerra total no estalvia res, no respecta res. Totes les armes seran emprades en ella i, sobretot, les més cruels, que són les més eficients. [...] L'ofensiva no es dirigeix solament contra els exèrcits enemics, contra les organitzacions i establiments militars, sinó també directament i metòdicament per la bomba i la propaganda contra la voluntat i la força de la resistència moral de la població civil.”⁶ El setmanari tancava l'article amb una frase molt clara: “la Humanitat no ha perdut res de bo amb la mort d'aquest general.”

Les teories de la guerra total i del poder de l'aviació militar tenen un primer camp de proves en la Guerra Civil Espanyola. Mai abans, almenys a Europa, no s'havia produït una guerra d'aquestes característiques i mai abans l'aviació no havia resultat tan decisiva per guanyar una guerra, ni els bombardeigs sobre ciutats de la rereguarda havien tingut el caire massiu que tindran durant la Guerra Civil Espanyola, i dels quals Gernika n'és tan sols la punta de l'iceberg.⁷ Serà la primera etapa d'una llarga carrera cap a la destrucció massiva. La següent etapa serà la de la Segona Guerra Mundial i així successivament fins als nostres dies.⁸ Com afirmà un general francès que estudià la participació de l'aviació a la guerra espanyola, “tot i que no és als ulls de l'observador l'exemple exacte del que serà una guerra aèria conduïda a la Douhet entre grans nacions industrials, és a dir, amb un conjunt d'operacions on cada bàndol s'esforçarà en destruir els mitjans de producció de l'adversari [...], ofereix tanmateix, tots els elements necessaris per a aquesta reconstrucció.”⁹

⁵ Giulio DOUHET: *El dominio del aire*. Madrid: Ministerio de Defensa, 2007 [1921].

⁶ Notícies publicades a l'*Heraldo de Tortosa*, *El Pueblo*, *Lluita*, *El Restaurador* i *Correo de Tortosa*. La cita correspon a *Lluita*, 30-12-1937, p. 4.

⁷ Ian PATTERSON: *Guernica y la destrucción total*. Madrid: Turner, 2008. Vegeu també Oscar VIVES: “Experimentos de la Legión Cóndor a l'Alt Maestrat, 1938”, *L'Avenç*, núm. 390 (2013), p. 36-43.

⁸ Sven LINDQVIST: *Historia de los bombardeos*. Madrid: Turner, 2002 i Williamson A. MURRAY: “El mundo en conflicto. El poder aéreo y marítimo”, Geoffrey PARKER (ed.): *Historia de la guerra*. Madrid: Akal, 2010, p. 319-321. Fernando PAZ, *Europa bajo los escombros: los bombardeos aéreos en la Segunda Guerra Mundial*. Barcelona: Àltera, 2008; John R. ELTING i V. P. von LUTTICHAU: *La fortaleza europea*. Londres: Time-Life Books, 2008.

⁹ Camille ROUGERON: *Les enseignements aériens en la Guerre d'Espagne*. París: Éditions Berger-Levrault, 1939, p. 141.

GUERRA TOTAL, GUERRA AÈRIA, GUERRA CIVIL ESPANYOLA I BOMBARDEIGS

També en aquest cas la premsa local i comarcal estava al cas del que es parlava a Europa sobre els nous tipus de guerra, els bombardeigs i els gasos. Així, a finals de desembre de 1936, el periòdic *Secció Sindical*, portaveu de la CNT comarcal de Valls-Montblanc, publicava una sèrie de tres articles sobre “Una mica de vulgarització sobre el gasos de guerra”, en els quals se n’explicaven les característiques i quines mesures preventives i pal·liatives calia prendre en cas de bombardeig aeri mitjançant gasos.¹⁰ De la imatge dels efectes destructors dels bombardeigs se’n parla a les planes de *Secció Sindical* de Valls-Montblanc:

Las fotografías que vemos de España nos parecen cuadros de una realidad que nunca pudimos figurarnos. Por mucho que la Historia nos haya enseñado, nunca hubiéramos podido anticipar que tales cosas pudieran ocurrir. El mundo entero, a excepción de Alemania y de Italia, ha visto fotografías de niños muertos por los bombardeos. Los aeroplanos eligen precisamente el momento en que los niños salen de la escuela. [...]. Y vemos esos pobres niños con la cabeza destrozada; a uno le falta un ojo; a otro parte del cráneo. Muchos de ellos quedaron con sus boquitas abiertas. Parecen estar hablándonos, preguntándonos todavía: “Pero ¿es verdad?” Pero también parecen contestarnos: “Sí, es verdad. ¡Qué lástima, por nosotros... y por vosotros!”¹¹

LA GUERRA CIVIL ESPANYOLA I ELS BOMBARDEIGS AERIS

Els bombardeigs en general, i els bombardeigs sobre la rereguarda, doncs, passaran a tenir una paper fonamental en les estratègies militars: es tracta de paralitzar la vida econòmica i política de l’enemic a la rereguarda i desmoralitzar la població civil. Es tractava de guanyar, destruir l’enemic. Tant la premsa general com la local i comarcal ofereixen diverses notícies i informacions sobre això. A *El Pueblo* de Tortosa, a la tardor de 1936, es publicava un article amb el títol “¿Es que los rebeldes preparan el empleo de gases asfixiantes?”, en el qual, després de fer un repàs al comportament bàrbar dels feixistes, com ara l’afusellament de soldats republicans presoners i de civils de la rereguarda o que “no reparan en bombardear ciudades abiertas [...]. Su sadismo llega hasta el bombardeo de hospitales y ambulancias, no respetando ni tan solo la que nos delegan naciones extranjeras”, s’afirmava que estaven preparant “la atmósfera internacional propicia para emplear gases asfixiantes en su ofensiva, especialmente en su inasequible ofensiva hacia Madrid”.¹²

A grans trets, la Guerra Civil Espanyola s’inicia amb avions de la Primera Guerra Mundial i s’acaba amb avions de la Segona Guerra Mundial. Al llarg d’aquests tres anys,

¹⁰ I. SARRÓ, L. PÀMIÉS: “Una mica de vulgarització sobre el gasos de guerra”, *Secció Sindical*, 17, 24 i 31-12-1936.

¹¹ Heinric MANN: “Las lecciones que está dando al mundo la República Española”, *Acció Sindical*, 29-12-1938.

¹² *El Pueblo*, 12-11-1936, p. 2.

i estimulat per les necessitats de la guerra, es produeix una evolució molt gran, tant pel que fa als avions (italians, alemanys i soviètics) com a les formes d'organització autònoma de l'arma d'aviació (especialment pels republicans). I, aquí, serà molt important la intervenció estrangera. Malgrat que sovint la historiografia de la guerra considera la intervenció estrangera a favor d'ambdós bàndols com una cosa equiparable, això no va ser així, atès que les aportacions d'Alemanya i Itàlia van ser molt diferents en quantitat, qualitat i regularitat a les soviètiques. Nazis i feixistes hi abocaran no solament més avions moderns (730 i 822 aparells, respectivament), sinó, al mateix temps, autèntics cossos expedicionaris, amb personal que serà rellevat, i mitjans que augmentaran amb el temps: avions de bombardeig pesant, de suport directe i cooperació, a més de caces moderns, s'afegiran a pilots i tripulacions ben preparades, personal tècnic, recanvis, comandaments, etcètera. En el cas alemany, fins i tot a l'empara d'empreses fantasma, mentre que per part soviètica hi intervindran avions (657 aparells), assessors i tripulacions en un nombre més reduït, sense la regularitat ni el mateix suport logístic i amb el problema afegit de travessar una Europa hostil en llargs trajectes marítims.¹³

Si hi ha un fet decisiu pel que fa al setge aeri que patí la Catalunya republicana, és la pèrdua definitiva de Mallorca després del fracàs de l'expedició catalana del capità Bayo, a causa, en part, d'una primera intervenció dels primers Savoia S-81 que arribaren per donar suport als colpistes.¹⁴ Malauradament, les paraules del ministre de Marina, Indalecio Prieto, en unes declaracions recollides a les pàgines d'*El Liberal* de Bilbao, resultaren del tot desencertades i errònies: "A efectos del más pronto aplastamiento del fascismo, la conquista de cualquier provincia española vale, de momento, muchísimo más que la toma de Mallorca [...]. No iban a venir, los mallorquines a nado, con su fusil a la espalda, a invadirnos por Levante, y de otro modo imposible, por carecer de medios para el desembarco."¹⁵ És cert que els feixistes no van venir nedant, però sí volant i colpejaren el litoral republicà durant més de dos anys. Com succeí en la resta de fronts, a Mallorca es féu evident que amb la superioritat aèria podia garantir-se el domini de l'espai aeri on es combatia i d'aquesta manera assolir la victòria.

El fracàs de l'expedició comportà conseqüències tràgiques per a Catalunya i el litoral mediterrani republicà i donaren pas a l'assentament italià i l'establiment dels primers avions de bombardeig, per més endavant desplegar des de Pollença els hidroavions alemanys. Amb el temps, les unitats italianes i alemanyes es configuraran com

¹³ Gerald HOWSON: *Armas para España*. Barcelona: Península, 2000; Ángel VIÑAS: *El honor de la República: Entre el acoso fascista, la hostilidad británica y la política de Stalin*. Barcelona: Crítica, 2009, i Yuri RYBALKIN: *Stalin y España. La ayuda militar soviética a la República*. Madrid: Marcial Pons, 2007.

¹⁴ Vegeu Alberto BAYO: *Mi desembarco en Mallorca: de la guerra civil española*. Guadalajara (Mèxic): Imprenta en Gráfica, 1944; Manuel CRUELLS: *L'expedició a Mallorca: any 1936*. Barcelona: Juventud, 1971, i Josep MASSOT I MUNTANER: *El desembarcament de Bayo a Mallorca: agost-setembre de 1936*. Barcelona: Abadia de Montserrat, 1987.

¹⁵ *El Liberal* de Bilbao, 26-8-1936.

GUERRA TOTAL, GUERRA AÈRIA, GUERRA CIVIL ESPANYOLA I BOMBARDEIGS

una força aèria gens negligible, tot actuant de manera autònoma i sovint coordinada contra objectius comuns, mentre l'aviació peninsular feixista podrà dedicar-se en cos i ànima a donar suport als seus exèrcits al front. De fet, la situació viscuda a Mallorca, on uns quants avions moderns van escombrar els antiquats aparells de preguerra, es tornaria a repetir al front d'Aragó. En tot cas, Mallorca esdevindrà amb el pas del temps el trampolí idoni per controlar tota l'àrea de navegació marítima mediterrània occidental i l'indret perfecte per llençar més endavant una primera ofensiva contra la costa republicana, des d'Almeria fins a Portbou.

LES AVIACIONS FEIXISTES

Les aviacions que donaren suport a Franco foren la italiana, l'alemanya i la "nacional" o *hispana* i, malgrat l'aparença de conformar una aviació unida, el cert és que les dues estrangeres mantingueren la seva autonomia i la *hispana* va ser menys rellevant, malgrat el que diu la propaganda franquista.

L'aviació italiana emplaçada a les Balears, que amb el temps s'anomenarà *Aviazione Legionaria delle Baleari*, realitzarà fonamentalment atacs contra objectius a la rereguarda republicana: trànsit de vaixells mercants i instal·lacions portuàries, ferrocarrils i carreteres; nusos de comunicacions; fàbriques, indústries i tallers; dipòsits de material de guerra; centrals energètiques emplaçades dins o fora de les poblacions; quaters o llocs de concentració militars, centres de govern, etcètera. És l'aviació que intervé en el que podem anomenar bombardeigs estratègics. Qualsevol element a la rereguarda que contribueixi a l'esforç de guerra al front haurà d'ésser destruït. Aquest contingent operarà de manera eficaç en el bloqueig marítim dels ports republicans treballant en coordinació amb la flota rebel. Per la seva part, les aviacions alemanya, italiana i *hispana* de la península intervindran com a dependents i auxiliars de les operacions del camp de batalla, sense deixar de banda, però, altres objectius igualment endinsats a la rereguarda o immediats, com poden ser els aeròdroms governamentals.

L'aviació de les Balears operarà de manera autònoma, allunyada dels escenaris de combat terrestre, tot i que sense oblidar que els seus objectius se centraran a colpir qualsevol possible esforç de guerra més enllà del camp de batalla. A més a més, des del primer moment del conflicte, ambdues aviacions tindran aparells moderns, suport logístic, personal qualificat i mitjans més que suficients de procedència alemanya i italiana. Ben aviat, ambdues començaran a demostrar que amb els seus efectius podran aplicar una nova guerra aèria assajant noves tàctiques i estratègies.

El desplegament, la qualitat i el nombre d'efectius d'aquestes aviacions contrasta amb el gran dèficit de l'aviació republicana: la manca de bombarders pesants aptes per configurar una aviació eminentment ofensiva, com farà la seva oponent, serà fonamental per imposar-se sobre el cel dels camps de batalla i endinsar-se a la rereguarda enemiga malmetent les possibilitats i mitjans d'ajuda al front, siguin objectius militars, polítics o, fins i tot, civils. Aquesta és, doncs, una de les principals particularitats de l'aviació a la

